

Memlûk-Kıpçak Dil Araştırmaları ve İstanbul'daki El Yazmaları

T. Halası Kun*

Çev. Hayriye Gül** - Musa Salan***

Memlûk-Kıpçak alanındaki dil çalışmaları son zamanlarda ciddi bir ivme kazanmıştır.

Son on yılda, Avrupa ve özellikle İstanbul kütüphanelerinde bulunan Arapça gramerler ile Kıpçakça sözlük ve kelime dizinleri büyük bir oranda gün ışığına çıkmış, çok yakın bir zamanda da araştırmacılar tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır.

Arapça kaleme alınan bildiğimiz Memlûk-Kıpçak sözlük ve gramerleri şunlardır:

1. Anonim, *Tercümân-ı Türki ve Arabî ve Mugâli* (1245); M. Th. Houtsma tarafından Leiden'de¹ yayımlanmıştır.

2. Ebû Hayyan'ın *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisânü'l-Etrâk*'i (1313)²

3. Cemâleddin Ebu Muhammed Abdullah Et-Türki'nin *Kitâbü'l-Bulgâtü'l-Müştâk ve Fi'l-lûgâti't-Türk ve'l Kıpçâk*'ı (XIV. yy.)³

4. Anonim, *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zapti't-Lûgâti't-Türkiyye* (XV. yy.)⁴

Ayrıca beşinci bir eser olarak, muhtemelen XV. yy.'da yazılan, *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lûgâti't-Türkiyye* isimli anonim sözlük burada zikredilebilir. Bu değerli eser, Memlûk-Kıpçak sözlükleri arasında geniş malzemesi dolayısıyla belki de en önemlisidir. Kaynaklarda bir on yıldan daha önce geçmesine rağmen yakın zamana kadar gözlerden kaçmış ve bir Kıpçak sözlüğü olarak dikkate

* T. Halası Kun, "Die Mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul", *Körösi Csoma Archivum III. Kölet, Budapest 1941-43*, pp. 77-83.

** Arş. Gör., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa, Muradiye Yerleşkesi, g.hayriye@yahoo.com.

*** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Beşevler, musasalan@yahoo.com.

1 M. Th. Houtsma, Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden, 1894.

2 Bu eser üzerine iki çalışma vardır: İlki 1891-92 tarihleri arasında İstanbul'da yayımlanmıştır (kullanılamaz durumda); ikincisi Ahmet Caferoğlu, Abû-Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, İstanbul, 1931.

3 Ananiasz Zajaczkowski, Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (époque de l'État Mamelouk), The Warsaw Society of Sciences and Letters, Publications of the Oriental Commission Nr 2, Warszawa, 1938. (Fillerinin olmadığı yayın).

4 Kilisli Muallim Rifat, El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zapti't-Lûgâti't-Türkiyye. İstanbul, 1928; S. Telegdi, Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd. KCSA, I.Ergänzungsband, s. 282-326.

alınmamıştır⁵. *Zajaczkowski*'nin güzel tanıtmasından⁶ sonra, bu sözlüğü⁷ tanıtma işinden vazgeçiyor ve şimdi sadece İstanbul'da bulunan Kıpçak ve eski Osmanlıca yazmalarını çalışmaya başladığımdan beri bu eseri yayımlamak niyetinde olduğuma ve çalışmamın –zahmetinden kaçmazsam– çok yakında basılacağına değinmek istiyorum.

Yukarıda değinilen dil kitapları (*Tuhfetü'z-zekiyye* ve daha önce hazırlanan sözlükler) Memlûk-Kıpçak dilinin kelime hazinesi hakkında bilgi sahibi olmamıza ve kimi zaman bu dilin ses ve biçim bilgisine dair birkaç mesele ile ilgili çıkarımlara varmamıza olanak tanınmasından dolayı önemlidir. Bununla birlikte sözlüklerde karşılaşılan birçok sorun tamamen çözülmemiştir. Ses ve biçim bilgisinin belli başlı problemleri, sözcük yapımından hiç bahsetmeden sözlüklere dayanılarak tek başına çalışılmaz; üstelik uygun sonuçlara ulaşmak için mutlaka ilişkili metinler gereklidir. İstanbul'daki el yazmaları üzerinde yaptığım çalışmalar sırasında, beni sözlükler dışında alanın diğer Memlûk-Kıpçak metinleri üzerine de araştırma yapmaya yönlendiren bilhassa bu düşünce oldu.

İstanbul kütüphanelerinde alanla ilgili şu Memlûk-Kıpçak metinlerini inceleyebildim⁸:

1. Anonim, كتاب بيطرة الواضح Tulu Bey'in emriyle Arapçadan tercüme edilmiştir. Ekslibris: طولو الخاصكى الملكى الظاهرى. Tercüme tarihi verilmemiştir. 67 varak.

(Topkapı, Revan Köşk 1695)

2. ارشاد الملوك و السلاطين (Katalogda verilen başlık).
Arapça bir fıkıh kitabının satır arası çevirisi. السفیر بَیْحَمَانُ نَائِبُ
العالی المولوی الامیرى الكبيرى الملكى الظاهرى المتحدومى
'ın emriyle hicrî 789 yılında İskenderiye'de
برکه ابن براکز ابن قیدود ابن اوکو tarafından istinsah edilmiştir. 498
varak.

(Aya Sofya 1016⁹)

3. منية الغزات (Katalogda verilen başlık):
منية الغزات بالمغولية فى الفروسية başka bir elden). Ekslibris:

5 KCsA, I, 190 ve II, 36-37. Joseph Schacht, Aus den Bibliotheken von Konstantinopel und Kairo. Abhandlungen der Preuss. Akad. der Wissensch., Phil.-Hist. Kl., No 8. Berlin, 1928, S. 64.; T. D, T. C., Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi, İstanbul, 1934, s. 73.

6 Ananiasz Zajaczkowski, Note complementari sulla lessicografia arabo-turca nell'epoca dello Stato Mamelucco. Estratto dagli Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli. Nuova Serie, volume I, Roma, 1940-XVIII.

7 İstanbul'daki yazma, Veliyüddin 3092.

8 El yazmalarının tanıtımına daha ayrıntılı bir çalışmada tekrar dönmek istediğim için sadece önemli noktalara değiniyorum.

9 Köprülüzade M., Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1928, s. 371 ; Tarama Dergisi, s. 97.

العالی الامیری الکبیری السیفی المتجاهدی المرابطی الغازی التون بغا
. Mısır'dan 'خاصکی لار خاصی تیمور بیک' in emriyle İbn aḥî Ḥazzâm
el-Ḥuttulî'nin *Furûsîye* adlı eserinin tercümesinden istinsah edilmiştir.
Tercüme veya istinsah tarihi: Hicrî 850. 115 varak.

(Topkapı, III. Ahmed 3468¹⁰)

4. Anonim, *کتاب فی الفقه* (Katalogda adı geçen başlıkla
verilmiştir). Satır arası Türkçe tercüme ile Arapça metin. Tercümenin tarihi ve
tercüman bilinmemektedir. Memlûk tarzında hazırlanmış bir el yazmasıdır.
267 varak.

(Aya Sofya 1360¹¹)

5. Anonim *کتاب فی علم النشاب*. Eser okçuluk üzerinedir.
متخدوم طولوبیک الملکی الظاهری nun emriyle Arapçadan tercüme
edilmiştir. Ekslibris: *متحب الدین تمرآز*. Eser, bir el yazması
koleksiyonunun birinci kısmıdır. 65 varak.

(Veliyüddin 3176¹²)

6. *کتاب التخیل*. Farsçadan tercüme edilmiş atçılık kitabı. Müstensih:
5. *حسین بن احمد الارزرومی... الساکن فی مدرسة الشیخو*
numara gibi aynı el yazması koleksiyonunun içinde aynı şekilde yer alır. 36
varak.

(Veliyüddin 3176¹³)

7. *کتاب فی الفقه بلسان التبرکی*. Fetvâ derlemesidir. Ekslibris:
ططر الملکی الموتدی. Bağışın tarihi: Hicrî 834. Bağışlayanın ismi:
ابو النصر برسبای. 439 varak.

(Feyzullah 1046¹⁴)

8. *کتاب مقدمة ابو الیث السمرقندی*. Satır arası Türkçe tercüme.
Ekslibris: *السلطان الملك الاشرف ابو النصر قانصوة الغوری*. Müstensih:
المملوک اسنبای بن سودون. 47 varak.

(Aya Sofya 1451)

Söz konusu Memlûk-Kıpçak eserlerinin dışında, İstanbul
kütüphanelerinde Memlûk sultanları ve ileri gelenlerinin emriyle Mısır'da telif

10 H. Ritter, *Türkiyat Mecmuası* IV, 45 ve *Der Islam* XVIII, 125.

11 Tarama Dergisi, s. 100.

12 H. Ritter, *Der Islam*, XVIII, 136—137; Tarama Dergisi, s. 97.

13 Köprülüzade M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1928, s. 369.

14 En eski yazma: Topkapı, Hazine 1519.

edilen ya da Arapçadan ve Farsçadan tercüme edilen pek çok Eski Osmanlıca metin de bulunmaktadır. Hüseyin bin Hasan Muhammed el-Hüseynî'nin (Şerif diye de adlandırılır)¹⁵ Kânsû Gûrî için XV.yy.'da istinsah edilen *Şehnâme* tercümesi ve XIV. yy.'dan¹⁶ Kemâloğlu'nun *Ferahnâme* adlı eseri bu tür Osmanlı metinlerindedir. Burada *Darîr*'in *Siyer* kitabı¹⁷, *Fütûhü 'ş-Şam* ve XIV. yy.'dan kalan *Yüz Hadis*¹⁸ adlı eserlerine de değinilmelidir ve XV. yy.'dan İbrâhîm b. Bâli'nin *Hikmat-nâme*'si ve XV. yy.'dan 'Aynî'nin *Kudûrî* tercümesi Kânsû Gûrî'nin Türkçe şiirleri ve burada değinemeyeceğim birçok diğer eser mevcuttur.

Bütün bu eserleri (1-8 numaralı eserler ve Osmanlı Türkçesinde kaleme alınanlar) dil bilim açısından değerlendirdiğimizde Memlûk devletinde en azından üç Türk diyalektinin konuşulduğu sonucuna varabiliriz:

İlki, güney Rusya'dan aşına olduğumuz ve asıl Kıpçak dili olarak değerlendirilmesi gereken Kıpçak dilidir. Bu dilde kaleme alınanlar 1-3 numaralarında değinilen Memlûk-Kıpçak metinleridir.

İkincisi Osmanlı Türkçesidir. Bu dilde yukarıda zikredilen Osmanlı metinleri yazılmıştır. Metinlerin dili eş zamanlı yazılmış Anadolu metinlerinin dili ile örtüşür. Memlûk devletinin bu diyalekti Türk dillerinin Oğuz koluna dâhildir.

Memlûk devletinde bilinen üçüncü diyalekt, 4-8 numaralı metinlerin dilidir. Bu, ne Kıpçakça ne de Oğuzcadır; bilakis ikisinin arasındadır, dolayısıyla en doğrusu Oğuz-Kıpçak dili olarak adlandırılmasıdır. Oğuz ve Kıpçak özellikleri bu dilde hemen hemen 'Alî'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda olduğu ölçüde nöbetleşir. *Kıssa-i Yûsuf* ve bu metinlerin arasındaki benzerlikler o derecededir ki, bunları rahatlıkla aynı kimlik altında birleştirebiliriz. Gerçekten, C. Brockelmann'ın *Kıssa-i Yûsuf*'tan derlediği doğu, güney ve diğer Türk dillerinin özellikleri, birkaç istisna dışında, bu metinlerde de kendini göstermektedir.

Dikkat edilmeli ki, *Kıssa-i Yûsuf*'un dili ile olan paralellik ve Oğuz ve Kıpçak unsurlarının hemen hemen eşit düzeyde temsili daha eski metinlere işaret eder. Daha geç dönem metinlerinde (örneğin, No 8 ve 4) Oğuz etkisi dikkate değer bir şekilde daha fazladır.

Oğuz-Kıpçak diyalektinin Memlûk devletinde üçüncü bir diyalekt olarak mevcut oluşu birçok problemi de beraberinde getirir.

Öncelikle, bu metinlerde Oğuz-Kıpçak dil özelliklerinin bir arada oluşu gibi açıklanması gereken bir problem ortaya çıkar: Bu karışık diyalektin ortaya

15 Köprülüzade M. Fuat, *Der Islam*, IV, 1014

16 Benim kullandığım el yazması: Ali Emîrî 720.

17 El yazması: Ali Emîrî 1154.

18 El yazması: Ali Emîrî 4639.

çıkışı nasıl tasavvur edilmelidir? Esasen, söz konusu metinlerin saf Kıpçak dilinde kaleme alınmış; ancak daha sonra Oğuz müstensihler tarafından bunlara çeşitli Osmanlıca unsurlarının dâhil edildiği düşünülebilir. Böyle bir kabule göre, metinlerde Kıpçakçadan Oğuzcaya doğru tabii bir gelişimin tespit edilebileceğinden söz etmek mümkün gibi gözüküyor. Bu varsayım çok cazip olmakla birlikte farklı düşüncelerle de çürütülebilir. Öncelikle, el yazmaların büyük bir kısmı (örneğin, No 5, 6 ve 7) çok eskidir ve burada müstensih kaynaklı metin değişiklikleri fazla sayıda olamaz. Ayrıca, Oğuz-Kıpçak dil özellikleriyle bütün metinlerde büyük ölçüde aynı oranda karşılaşıldığı için bunu müstensih hatası olarak açıklamak tamamen doğru olmaz.

O halde, bu diyalekt Mısır'da Kıpçakça ve Oğuzca unsurlardan oluşmuş karışık bir dil şeklinde tasavvur edilebilir¹⁹. Fakat bizim Oğuz-Kıpçak metinleri ile *Kıssa-i Yûsuf* arasındaki yakın bağ bu düşünce ile çelişmektedir. Söz konusu bağ gerçi ikinci hipotezimizi çürütür; ancak bize bu dilin kaynağının aslında nerede aranması gerektiğini de gösterir. Burada aslında *Kıssa-i Yûsuf*'un oluşum yeri olarak (bu özellikle Samoyloviç'i doğrular) Kıpçak devleti düşünülebildiğinden²⁰, Oğuz-Kıpçak metinlerinin dilinin vatanını da aynı yerde aramalıyız; fakat bu vatan hiçbir surette Mısır'da değildir. Bu üçüncü varsayım tarihî gerçeklerle de en iyi şekilde örtüşür ki, Kıpçak devleti ile Mısır'daki Memlûk devleti arasındaki yakın bağlantı zaten bilinmektedir²¹.

Öyleyse asıl mesele, Kıpçak devletinin hangi bölgesinde böyle bir Oğuz-Kıpçak diyalektinin geliştiğidir. Samoyloviç, Avrupa kütüphanelerinde bulunan Oğuz-Kıpçak metinlerine, belli coğrafi ve tarihî düşüncelere dayanarak, bu Türk diyalektini Harezm'de konumlandırmıştır. Ama biz Oğuz-Kıpçak dili ile Memlûk devleti arasındaki yakın bağlantıyı düşündüğümüzde, Kıpçak devletinin daha batı bölgesini de dikkatlerden uzak tutmamalıyız²².

Memlûk devletinin Oğuz-Kıpçak dili ile bağlantılı olan ikinci büyük sorunu, kelime dizinlerinin dilidir. Bu metinlere göre, Memlûk devletinde Kıpçakça dışında bir Türkmençe yani Oğuz diyalekti olduğu çok önceden tespit edilmiştir²³. Oğuz-Kıpçak metinlerinin bilinişi ile birlikte, durum; kelime dizinlerini hazırlayanları şu andan itibaren, üçüncü bir dili yani Oğuz-Kıpçak dilini hesaba katmak zorunda bırakacak kadar şekil değiştirir. İlerleyen zamanlarda, daha önce yayımlanan kelime dizinlerinin de hangi oranda saf

19 Böyle bir karışık dil ihtimali hakkında bk. Köprülüzade M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1928, s. 371.

20 A. N. Samojloviç, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogoazyka. Mir-Ali-Şir. Sbornik k pjatisotletiju do dnja roždenija*. Leningrad, 1928, s. 1-23.

21 A. N. Poliak, *Le caractère colonial de l'état Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or*, *Revue des Études Islamiques*, Paris, 1935, s. 231-248.

22 A. N. Samojloviç, a.g.e., s. 19 ve devamı.

23 A. Zajczkowski, *Manuel*, s. VIII-IX ve XIV-XV; A. Caferoğlu, *Kitâb al-idrâk*, s. IX; S. Telegdi, *KCSA*, 1. *Ergänzungsband*, s. 282 ve devamı.

Kıpçak ya da Oğuz-Kıpçak dilini temsil ettiği –mümkün olduğunca– tespit edilmelidir.

Bütün bu meselelere, yani Memlûk devletindeki Kıpçak ve Oğuz-Kıpçak diyalektleri ile Kıpçak devletindeki Türk ağızlarının ilişkileri, yine Memlûk-Kıpçak sözlükleri ile Memlûk devletinde konuşulan diyalektler arasındaki bağ ile ilgili meselelere ayrıntılı bir çalışmada tekrar döneceğim. İstanbul'da bulunan el yazmalarının yanında Avrupa'da bulunanların da dikkate alınacağı çalışmam yayımlanana kadar, bu makalenin benim Memlûk-Kıpçak çalışmalarımın bir tanıtımı olarak görülmesini rica ediyorum.